

QARAQALPAQ XALÍQ QOSÍQLARÍNDÁ SOMATIKALÍQ FRAZEOLÓGIZMLERDÍÑ QOLLANÍLÍWÍ

Mnajatdinova Elmira

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qaraqalpaq xalıq qosıqlarındaǵı frazeologizmlerdiń komponentlik quramı hár qıylı mánidegi birliklerden turadı. Olardıń arasında adam múshe atamaları yaǵnıy somatizmler menen keletuǵın frazeologizmler belgili orındı iyeleydi.

Qaraqalpaq til biliminde adam múshe atamaları menen kelgen frazeologizmler E.Berdimuratov [2;136-137], G.Aynazarova [1;31] hám t.b. miynetlerinde sóz etiledi. U.M.Rashidovanıń jumısında til biliminde somatizm hám somatikalıq frazeologizm túsinikleriniń payda bolıw tariyxı, bul terminlerdi dáslepki mártebe paydalanǵan F.Vakk hám M.Mordkovichlerdiń izertlewleri, somatizmler menen kelgen frazeologizmlerdiń ulıwmalıq izertleniw máseleleri keń túrde sóz etiledi [3;10]. Sonday-aq ilimpaz B.Yusupova da bunday tiptegi frazeologizmler haqqında birneshe maqalalar járiyalap somatikalıq frazeologizmlerdiń dizimin kórsetedi hám onda 500 ge shamalas frazeologizmdi sanap ótedi [4;232-242].

Somatizmler menen kelgen frazeologizmler xalıq qosıqlarında kóplep ushırasadı. Olar kórkemlilik, obrazlılıq sıpat beriwshi qurallardıń biri retinde paydalanılǵan. Bunday frazeologizmlerdiń qatarına tómendegi frazeologizmlerdi keltiriwge boladı.

“**Bas**” (**tóbe**) sózi menen baylanıslı.

Ayaǵına bas urayın jeńgejan. (“Jeńgejan” 284-b V tom)

Izimmen keliwge inim jas boldı.

Jasta bolsa bes qalaǵa *bas boldı*. (“Nala” 144-b. V tom)

Ot jaǵıp, dabil qaǵıp, uranlasıp,

Gúlaptıń *tóbesine jańǵaq shaǵar*. (“Gúlapsan” 486-b. 99-tom)

Bul mısallardaǵı *ayaǵına bas urıw*-jalınıw, *bas boldı*-basshılıq etiw, *tóbesine jańǵaq shaǵıw*-aytqanın qıldırıw sıyaqlı mánilerde jumsalǵan. *Bas* hám *tóbe* sózleri adamnıń eń joqarǵı múshesi bolıp bir -birine sinonim retinde de jumsaladı.

Bas sózi - adamzat sanasında, esirese túrkiy xalıqlardıń milliy inanım, túsiniklerinde kiyeli uǵım. Bas sózinen jasalǵan somatikalıq frazeologizmler basqa adam dene múshelerinen jasalǵan frazeologizmlerge qaraǵanda ańlatatuǵın mánisi boyınsha, emocionallıq-ekspressivlik boyawı jaǵınan da belgili salmaqqa iye. Bas sózi - aqıl, sana, danalıq, birinshilik, joqarılıq, ústemlik, ulıwma adamdı basqarıwshı kúsh sıpatındaǵı mánini de ańlatadı. Sonıń menen birge, bul frazeologizmlerde xalıqtıń salt-dástúri, turmıs-

tirishiligi, qorshağan ortalıqtı tanıw, ańlaw, biliw túsiniği, xalıqlıq qádiriyat, mentalitet ózgesheligin de qamtıydı [5;172].

“**Kóz**” sózi menen baylanıslı.

Basqağa *kóz salıp* júrgen shıǵarsañ

El-xalıqqa shermende bolǵan jezdejan. (“Aytıs” 84-b. V tom)

Hárkim yarınan ayrılsa,

Eki kózi jolda bolar. (“Báyit” 137-b. V tom)

Bul mısallardaǵı *kóz salıp*-basqağa qaraw mánisinde, *eki kózi jolda bolıw*-kútiw mánisinde pikirdi ele de obrazlıraq etip beriw ushın qollanılǵan.

“**Qulaq**” sózi menen baylanıslı.

Awhalımdı azlap aytıwı bizden,

Qulaq salıp tıńlap esitiw sizden. (“Sálem xat” 174-b. V tom)

Eziwińdi *qulaǵına tartıp* qoyıp,

Ház etip bir zaman kúler edim. (“Gúlapsan” 485-b. 99-tom)

Bul mısallardaǵı *qulaq salıp*-tıńlaw, esitiw, itibar beriw mánisinde, al *qulaǵın tartıp*-ústinen kúliw mánilerinde jumsalǵan.

“**Qol**” sózi menen baylanıslı.

On segiz jasqa kelgende,

Qol ayaǵım tusaldı. (“Sıńsıw” 183-b. V tom)

Men sorlıǵa *pánje saldı, qol saldı.* (“Barmeken” 194-b. V tom)

Qosıq qatarlarınan keltirilgen bul mısallarda *qol* sóziniń tirek wazıypasın atqarıp turǵanlıǵın kóriwge boladı. *Qol ayaǵı tusalıw*-qandayda bir jumıstı isley almaw, oǵan tosıqlardıń payda bolıwı degen máni al, *qol saldı* dizbeginen bolsa tiyisiw, birewdiń turmısına razılıǵısız aralasıw degen mánini ańlatıp kelgen.

“**Bawır**” sózi menen baylanıslı.

Xiywada zalım xan boldı,

Bawırımız kúyip qan boldı. (“Xan zulımı” 198-b. V tom)

Bawırı pútin bende joq,

Yaratqannan ózgeniń. (“Joqlaw” 224-b. V tom)

Bawırı kúyiw-qıynalıw, azaplanıw mánisin, *bawırı pútin*-barlıq jaqınları aman-esen túwel degen mánini bildiredi. Bawır sózi arqalı qaraqalpaq tilinde kóplegen frazeologizmler jasalǵan. Olardıń kópshiligi adamniń túrli xarakterlerin bildirip kelip pikirdi ıqsham etip jetkeriwde orınlı qollanıladı.

“**Bel**” sózi menen baylanıslı.

Beldi bekkem buwıp hárgiz jazbasın. (“Joqlaw” 239-b. V tom)

Bul frazeologiyalıq dizbek arqalı qandayda bir iske shıntlap kirisiw, shın kewilden islew sıyaqlı mánilerdi beredi. Insanğa tiyisli is-háreketti bildiredi.

“Ókshe” sózi menen baylanıslı.

Óksheńdi kóter dep qısqı toqsanğa. (“Máwsim qosıqları” 271-b.V tom)

Keltirilgen *ókshe kóteriw* frazeologizmi kóbinese is-háreketke baylanıslı qollanılp, júriw, ketiw degen mánisti ańlatadı. Al bul qosıq qatarında bolsa tábiyat máwsimleri arasındagı ornı almasıw processine baylanıslı qollanılganın kóremiz.

Demek, somatikalıq frazeologizmler tek gána insanğa baylanıslı jaǵdaylardı, is-háreketlerdi ańlatıp gána qoymastan basqa da qubılıslar arasında janlandırıw usılında pikirdi ráńbären boyawlar menen jetkerip beriwde de jumsaladı eken. Joqarıda kórsetilgen frazeologizmlerdiń hámmitesinde insan músheleri uytqı sóz sıpatında qollanılgan. Geyparaları jeke sóz sıpatındaǵı mánisine jaqın, al, bazıları óziniń jeke mánisinen uzaqlasıp, ótlesip qollanılganın kóremiz. Insan músheleri frazeologiyalıq dizbeklerdi jasawda ónimli qollanıladı hám olardıń qollanıw ornı da turaqlı bolıp esaplanadı. Sebebi, frazeologizm quramındaǵı múshe atamaların biriniń ornına birin almastırıp qollana almaymız.

Joqarıdaǵı mısalllar arqalı qaraqalpaq xalıq qosıqları tilinde somatikalıq yaǵnıy adam múshelerine baylanıslı frazeologizmlerdiń qollanıw jaǵdayların kórip óttik. Kórkem ádebiyat tili-milliy tildiń bir bólegi, onıń ayrıqsha bir kórinisi, sonlıqtan onı milliy tilden bólek alıp qarawǵa bolmaydı. Kórkem shıǵarmanıń tilin, onıń ózine tán ózgesheliklerin hár tárepleme úyreniw úlken áhmiyetke iye.

Qálegen kórkem shıǵarmanıń tili – ulıwma xalıqlıq tildiń belgili bir dáwirdegi kórinisin, hal-jaǵdayın sáwlelendiredi. Sonlıqtan da, qanday da bir dáwirdegi tildi úyreniw ushın tilshi ilimpazlar sol dáwirde jazılǵan kórkem shıǵarmalardan materiallar aladı. Bul jaǵdayda kórkem shıǵarmanıń tili arqalı ondaǵı lingvistikalıq qubılıslar úyreniledi, túsindiriledi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq hám stillik ózgeshelikleri. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2015, 31-B.
2. Бердимуратов Е. Хэзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис.1994 136-137-Б.
3. Рашидова У. М. Узбек тилидаги соматик ибораларнинг семантик-прагматик тахлили. (PhD) Автореф. Самарканд 2018. 10-Б.
4. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. Toshkent. «Tafakkur qanoti» 2014. 232-242-B
5. Юсупова Б. Ш. Сейитовтың «Халқабад» романы тили фразеологичсының фоностилистикалық анализи. –Т. «Tafakkur avlodi» 2021. 172-Б
6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық V том. –Нөкис, «Қарақалпақстан», 1980